

AZƏRBAYCAN DİLİ

UOT 81`1-027.21

ƏBÜLFƏZ QULİYEV

HİNDUŞAH NAXÇIVANININ “SİHAH ÜL-ƏCƏM” ƏSƏRİNİN
LEKSİKASININ DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİMİZDƏ İZLƏRİ

Naxçıvan dialekt və şivələri zəngin lüğət tərkibinə malik olub, dilimizin qədim mənzərəsini özündə yaşadır. Burada bu gün ədəbi dilimiz üçün işlək olmayan elə qədim dil vahidlərinə rast gəlirik ki, onlar dil tariximizə işıq tutur, müasir dilçilik nöqtəyi-nəzərindən izah oluna bilməyən bir sıra hadisələri aydınlaşdırmağa kömək edir. Dialekt və şivələrimiz dilimizin qədim dövrlərinə aid sözlərin günümüzdə qədər gəlib çatmasında bir vasitə və bu cür dil vahidlərinin mühafizə edildiyi qiymətli bir xəzinədir. Bu baxımdan şivələrin lüğət tərkibində bir çox qədim lüğətlərlə və digər mənbələrlə paralelliklər özünü göstərir. Belə əsərlərdən biri də Hinduşah Naxçıvanının “Sihah ül-Əcəm” adlı farsca-türkcə lüğətidir. Naxçıvan torpağının yetirdiyi görkəmli şəxsiyyətlərdən biri olan Hinduşah ibn Səncər ən-Naxçıvanının qələmə aldığı bu dəyərli əsər XIII-XIV əsrlərdə türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan türkcəsinin lüğət tərkibini əks etdirmək baxımından olduqca qiymətlidir. Burada həmin dövrdən günümüzdə işləklikdən qalan və ədəbi dilimizdə bu gün işlənməyən bir çox sözlərə rast gəlirik ki, bu sözlər dialekt və şivələrimizdə də işlənməkdədir. Bu leksik vahidlərin seçilməsi, onların müqayisəli təhlili şivələrimizin qədim tarixindən xəbər verir və ədəbi dilimizin inkişafı, zənginləşməsi işində çox əhəmiyyətlidir.

Məqalədə “Sihah ül-Əcəm”də dialekt və şivələrlə məna və şəkildə olan paralellikləri araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, dialekt və şivə, dil tarixi, lüğət.

Naxçıvan torpağının yetirdiyi görkəmli şəxsiyyətlərdən biri də Hinduşah ibn Səncər ən-Naxçıvanidir. Hinduşah, Səncər ibn Abdulla sülaləsinin üçüncü övlədidir. Onun öz övladları, bir nəvə və bir nəticəsi Elxanilər dövlətinin (1256-1353) sarayında dövlət qulluğunda xidmət göstərmişlər. Böyük mütəfəkkir Hinduşah Naxçıvani eyni zamanda elmlə də məşğul olmuşdur.

Hinduşah Naxçıvanının ölüm tarixi haqqında müxtəlif mülahizələr mövcuddur: onun 1327-ci ildə, 1330-cu ildə, hətta 1335-ci ildə vəfat etməsi haqqında fikirlərə təsadüf edilir. Oğlu Məhəmməd Naxçıvanının 1328-ci ildə yazdığı “Sihah əl-fors” əsərində atasından “öz atam mərhum Fəxrəddin Hinduşah” (Sihah əl-fors, dibaçə, 11) deyə bəhs etməsindən məlum olur ki, Hinduşah Naxçıvani 1328-ci ildən əvvəl ölmüşdür.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Hinduşah Naxçıvani müxtəlif əsərlər vücuda gətirmiş, riyaziyyat və nücum elmləri ilə, fəlsəfə və ədəbiyyatla məşğul olmuşdur. O, müasiri Sədi Şirazi kimi fars dilində gözəl nəzm və nəsr nümunələri yaratmışdır. Onun fars və ərəb dillərində yazdığı şeirlərdən parçalar, fraqmentlər oğlu Məhəmməd Naxçıvanının “Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib” adlı əsərində günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır [13, s. 342]. Eyni zamanda oğlunun “Sihah əl-fors” lüğətində də ata Hinduşahın farsca şeirlərindən təxminən 50 beyt yer almaqdadır [14, s. 45-49; 10]. Dövrün görkəmli elm və dövlət xadimi kimi tanınmış Hinduşah Naxçıvani Fəxrəddin (dinin fəxri) tituluna layiq görülmüşdür.

Hinduşah Naxçıvanının zəngin elmi irsindən bizə “Təcarüb əs-sələf” və “Əs-Sihahül-Əcəm” adlı əsərləri və 1307-ci ildə Təbrizdə ərəbcə olaraq yazıb bitirdiyi “Məvaridül-ərəb” adlı antologiyası bəllidir.

Hinduşah Naxçıvanının 1270-ci illərdə yazdığı ehtimal edilən “Əs-Sihahül-Əcəm” əsəri uzun müddət nəşr olunmamış və müxtəlif mübahisələrə səbəb olmuşdur. Əsər dilimizin ən qədim lüğət və qrammatikalarından biri hesab olunur. Burada Azərbaycan sahəsi xüsusiyyətləri üstünlük təşkil etdiyinə görə türk alimləri də bunu etiraf etmək məcburiyyətində qalmış, onun oğuz dili abidəsi olduğunu qeyd etmişlər [15, s. 243]. Fars dilini öyrənmək istəyənlərə kömək məqsədilə yazılmış əsər Azərbaycan, Yaxın Şərq, Türkiyə, Şimali Afrika, Volqaboyu və Balkanlarda dərs vəsaiti kimi geniş yayılmış və uzun müddət istifadə edilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, bu əsərin Türkiyənin Samsun vilayəti Vəzirkörpü rayon kitabxanasında saxlanan əlyazmasının köçürülmə tarixi 1906-cı ilə (h. 1324) aiddir. Bu lüğətin fars dilini öyrənənlərə kömək məqsədilə yazıldığını müqəddimədə müəllif özü də açıq şəkildə vurğulayır: “Yaxşı alimlərin yazdığı farsca kitablardan ən önəmlilərini gördüm. Bu kitablara çox istəyənlər farsca bilmirlər. Bu səbəbdən bu kitabı tələbənin asan oxuması üçün tənzim etdim”.

Bu lüğət kitabının ayrı-ayrı adlar altında 100-dən artıq əlyazma nüsxəsi aşkara çıxarılmışdır. Bununla bərabər, əsərin əlyazma mətnlərində müəyyən dəyişikliklərin aparılması da diqqəti çəkir. Belə ki, əsərin XVI əsrdən sonra köçürülmüş əlyazmalarının bir çoxunda müəllif Osmanlı müderris və mütəəvvüflərindən Birgivi Muhəmməd bin Pir Əli (ö. 1573), az bir qismində isə müəllifin oğlu Məhəmməd Naxçıvani qeyd olunmuşdur.

Əsərdə işlənən sözlərin müasir Azərbaycan dilinin leksikası ilə müqayisəsi maraqlı məqamların ortaya çıxmasına səbəb olur. Belə ki, burada müasir dilimizlə olduqca çox paralelliklər özünü göstərir. Bəzi leksik vahidlər isə ədəbi dilimizdə bu gün işlənməsə də, dialekt və şivələrimizdə eynilə lüğətdə olduğu şəkildə qorunub saxlanmışdır. Lüğətdə qeyd olunan, dialekt və şivələrimizdə eynilə və ya bəzi fonetik fərqlərlə rast gəldiyimiz leksik vahidləri müxtəlif sahələrə aid başlıqlar altında toplaya bilərik:

Bitki adları: yulğun-ulğun, anduz-andız, ardıc-ardıc, bağayarpağı-bağayarpağı, teveta-banı-dəvədabanı, ebəmgümeçi-əməköməci, raziyane-razyana, tarhun-tərxun, kasni-kasni-“yabanı dərman bitkisi”, çiriş-çiriş, yavşan-yafşan//yavşan, butrak-pıtrax, kəngər, qoza-pambıq qozası, kəndalaş, meviz-quru üzüm (mövüz), keven-gəvən

Kəngər – Naxçıvan bölgəsində bitir. Qabığını soyub yeyirlər. Ehtimal ki, kanqal/qanqal sözü də bu leksik vahiddən törəmişdir. Bu bitkiyə yerli şivədə buğa tikanı, dəvə tikanı da deyilir.

Ulğun/yulğun – ağac, kol növüdür. Naxçıvan dialekt və şivələrində də eyni mənada işlənir. M.Kaşğari də bu ağacın adını eynilə “Sihah ül-Əcəm”də olduğu kimi yulğun [8, s. 680] şəklində qeyd etmişdir. Aşiq ədəbiyyatımızda da bu sözə rast gəlirik:

Ulğun coşa gəlsə köpük yağ olmaz,
Söyüd bar gətirsə bağça bar olmaz.
Zibil təpə olsa küllük dağ olmaz,
Yel əsəndə alçaqlara endirər.

Bağayarpağı. Naxçıvan ərazisində geniş yayılmış yabanı şəkildə daha çox su hövzələrinin kənarında və nəmişlik yerlərdə bitən bitkidir. Ondan xalq təbabətində iltihablı yaraların müalicəsində geniş istifadə olunur. İki sadə sözün birləşməsindən yaranmış bu mürəkkəb dil vahidi əsərdə də eynilə şivələrdə işlənən variantında qeydə alınmışdır.

Ebəmgümeçi. Azərbaycan dilinin bir çox dialekt və şivələrində daha çox əməkömənəci//əməköməci//əməkömərçi variantında qarşımıza çıxan bu bitkidən həm yemək hazırlanır, həm də dərman bitkisi kimi istifadə olunur. “Sihah ül-Əcəm”də bu bitki adı ebəmgümeçi [1, s. 195] şəklində qeydə alınmışdır. Mövsümündə qovurularaq hazırlanan, asan başa gələn və az xərc tələb edən əməköməci yeməyi ilə yanaşı, həm də bəzək bitkisi kimi istifadə

edilir. Bu bitkinin Osmanlı sarayında qadınlar tərəfindən kosmetik vasitə kimi saçlara və üz dərisinə istifadə olunduğu da məlumdur.

Dilimizin digər dialekt və şivələrində də bu bitkinin adına müxtəlif fonetik variantlarda rast gəlirik. Şirvan şivələrində bu söz əməkmaçı, Cəbrayıl şivələrində əmənci-kömənci [2, s. 171], Qərbi Azərbaycan şivələrində əmənkömənci [3, s. 148] kimi işlənir.

Heyvan adları: kuru – “eşşək balası”. Naxçıvan dialekt və şivələrində bu söz daha çox kurix’ variantında “at balası” mənasında işlənir. Kulan – “çöl eşşəyi”.

Kecele – sağsan mənasında. Naxçıvan dialekt və şivələrində də qəcələ şəklində, eyni mənada işlənərkəndir.

Keven – əsərdə “yer tikani” şəklində şərh edilir. Naxçıvan dialekt və şivələrində gəvən şəklində işlənərkəndir.

Yemək adları: bezlemec-bozdamac əsərdə “sac üzərində bişirilən çörək” şəklində izah edilir. Bu sözə klassik ədəbiyyatımızın dilində, dialekt və şivələrimizdə təsadüf edilir.

Zaman bildirən sözlər: ısrığı gün – Naxçıvan dialekt və şivələrində də bu söz “srağagün və isragün və israeyin” şəkillərində dünəndən əvvəlki gün mənasında işlənir.

Bildir – “keçən il”. Dialekt və şivələrimizdə eyni şəkildə və eyni mənada işlənərkəndir.

Xəstəlik: ala-ala, demregü-dəmərov, uçuk tutmaq-uçuxlamaq.

Digər bir çox sahələrə aid də sözlər arasında paralelliklər özünü göstərir: ağüz-ağuz, alacuc-alaçux, arı-arı, arıs-əriş, arğac-arğac, aylak-ayqax – “boş danışan, təlxək”, başa kakmak-başına qaxmaq, biti-pitik, cəmşir-şimşir, çərçi-çərçi, dibək-dibək, dörpi-törpü, dölbend-tülbənd, həvəng-həvəx’dəsdə, kahel-kahıl//kahal – “tərs, anlamaz”, küci-gücü – “xalça və palaz toxumaq üçün hazırlanan davamlı ip”, bağır-bağır, bıçkı-buşqu/puşqu, öyken-öfgə, çırakba-çıraxba, turşaşirin-meyxoş mənasında. Naxçıvan dialekt və şivələrində də eyni şəkildə işlənir. Kuful-qıfıl, çapuk Naxçıvan dialekt və şivələrində çəpiy şəklində işlənir. Türk ədəbi dilində çabuk şəklində çıxış edir.

Ağuz. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində geniş şəkildə işlənən bu leksik vahid “mal-heyvanın doğumdan sonra ilk südü” mənasındadır. H.Naxçıvaninin “Sihah ül-Əcəm” əsərində də eyni mənada [1, s. 166] göstərilir. Türk dillərinə aid çox qədim dil vahidlərindən olan bu söz bir çox hallarda ədəbi dilimizdə də işlənir. Heyvandarlıq Azərbaycan xalqının qədim məşğuliyyət sahələrindən biri olduğu üçün xalqın dilində bu sahə ilə bağlı çoxlu sayda sözlər yaranmışdır ki, bunların da bir çoxu ayrı-ayrı bölgələrə aid olub dialekt səciyyəsi daşıyan və aid olduğu regionun şivələrini xarakterizə edən dil xüsusiyyətləri hesab oluna bilər. İnsanlar bu sahə ilə insan cəmiyyəti yarandığı bir gündən məşğul olduqları üçün bu sahəyə aid sözlər də elə o dövrlərdən yaranmış, dildə sabitləşmiş və geniş işlənmə tezliyində malik olmuşdur. Ona görə də dialekt və şivələrimizdə işlənən belə sözlərin böyük əksəriyyəti ümumtürk leksik qatına daxil olan sözlərdir. Onların bir qismi ədəbi dil səviyyəsində də işlənir. Bəziləri isə arxaikləşərək dildən çıxmış, yalnız şivələrdə yaşamaqdadır. Xalqın dilində yaranan sahə terminologiyası həmin xalqın milli xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından da çox əhəmiyyətlidir, eyni zamanda ədəbi dilin zənginləşməsində də zəngin bir mənbədir. Ağuz sözünün qədim lüğətlərdə işlənməsi də onu göstərir ki, bu leksem qədim tarixə malik olan dil vahididir. Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində bu sözə eyni mənada rast gəlirik. “Bir ehtimala görə, ağuz sözü monqol sözüdür və mənası “sarı” deməkdir. Yumurta sarısına da ağuz deyiblər. “Saralmaq” mənasında dilimizin Qubadlı şivələrində ağuz olmaq tərkibi feli də var” [5, s. 13].

Türk dillərinin bir çoxunda bu sözə uğuz şəklində türkmən dilində, ovuz şəklində noqay

dilində, uvız şəklində qazax dilində, uız şəklində qırğız dilində [6, s. 55] eyni mənada həm ədəbi dil, həm də dialekt və şivələr səviyyəsində rast gəlirik.

Bağır. Haqqında danışdığımız əsərdə “köks” anlamında göstərilən bu leksik vahid Naxçıvan dialekt və şivələrində “sinə, qəlb, ürək”, bəzi hallarda “qaraciyər” mənalarında geniş şəkildə işlənərkəndir. Eyni zamanda bağı çatdamax, bağına basmax, bağı yarılmax, bağı qana çömməx’, bağına teylətməx’ frazeoloji birləşmələrinin tərkib hissəsi kimi də özünü göstərir. Bəzən ədəbi dil səviyyəsində də bu sözün işləndiyini müşahidə edirik. Bədii ədəbiyyat nümunələrində də tez-tez müraciət olunan bu leksik vahid dilimizdə çox qədim dövrlərdən bəri işlənmişdir. Belə ki, M.Kaşğari “Divani lüğət-it-türk” əsərində bu sözü eyni fonetik variantda “qaraciyər” mənasında qeydə alaraq göstərir ki, heç kimə boyun əyməyən adama bedük bağırlıq deyilir ki, bu da “ciyəri, bağı böyük” deməkdir [6, s. 366]. Bağına basmaq, yəni birini möhkəm-möhkəm qucaqlamaq, sinəsinə sıxmaq və digər birləşmələrdə ifadə etdiyi mənaya əsasən demək mümkündür ki, bu dil vahidi tarixən bağlamaq felindən yaranmışdır. B.Əhmədova görə, bu söz monqol sözüdür və mənası “yumşaq” deməkdir [4, s. 35].

Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində də bu leksik vahid geniş işlənmə arealına malikdir. Dilimizin Gəncə, Kürdəmir, Qazax, Şəki, Şəmkir, Şuşa dialekt və şivələrində bağı “qaraciyər”, Ağdam, Cəlilabad, Füzuli, Quba, Şəki dialekt və şivələrində isə “ürək, qəlb” [2, s. 28] mənalarında qeydə alınmışdır.

Xalqımızın qədim mənəvi sərvəti olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da bu söz “ciyəri, köks” mənalarında işlənmişdir:

Bərə çoban, iraqından-yaqınından bəri gəlgil!
Baş endirüb bağı başgil!
Biz kafirə salam vergil! [9, s. 39]

Haqqında danışdığımız leksik vahid eyni semantik yüklə dialekt və şivələrimizdə bir sıra mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi kimi də özünü göstərir. Qərbi Azərbaycan şivələrində bağıbadaş – “canbir, dilbir dost, sirdaş” [3, s. 56], Ağdam, Ağcabədi, Gəncə, İmişli dialekt və şivələrində bağırbeyin “qaraciyər, quyruq və beyindən hazırlanan yemək” [2, s. 28] mənalarında işlənir. Naxçıvan dialekt və şivələrində isə bənzər mənəni bağıröfgə vahidi ifadə edir ki, bu yemək heyvanın bağırsağını, ciyəri birləşməklə hazırlanır. Bu mürəkkəb sözün ikinci tərkib hissəsi olan öfgə sözü də “Sihah ül-Əcəm”lə Naxçıvan dialekt, şivələri üçün ortaqlıqda. Bu söz Naxçıvanın, demək olar ki, bütün rayonlarının şivələrində “ağ ciyəri” mənasında işlənərkəndir. Dilimizin digər dialekt və şivələrinin də bir çoxunda bu leksik vahid eyni mənada rast gəlirik. “Sihah ül-Əcəm” əsərində bu söz öyken variantında qarşımıza çıxır. Məlumdur ki, sözlər dialekt və şivələrdə müəyyən fonetik dəyişikliklərə uğrayır, onlarda müəyyən səs artımı və səs düşümü hadisələri baş verir. Öfgə sözündə də səs düşümü və səs əvəzlənmələri nəticəsində müəyyən dəyişiklik özünü göstərir. B.Əhmədov yazır ki, türkoqlardan Vamberiyə görə öfkə və öd kökdəş sözlərdir. Öd həm də həyəcan mənəbidir. Belə halda -kə şəkilçisinin öd sözünə necə artırılması və sözə verdiyi yeni mənə açılmamış qalır. Güman ki, bu söz ögkə kəlməsi ilə qohumdur [4, s. 202]. Bu söz şivələrdə həm də qorxudan öfgəsi dağılmaq, öfgəsi çatdamax, öfgəsi yarımaq kimi frazeoloji birləşmələrin tərəflərindən biri kimi işlənir. Bir çox türk dillərində də bu vahid “ağciyəri” mənasında rast gəlirik. Türkiyə türkcəsində övke “hirs, qəzəb” mənasında işlənir. Lakin türkcənin şivələrində bu söz Naxçıvanda olduğu mənada da qarşımıza çıxır. T.Gülensoy bu vahidin əsas anlamının məhz şivələrdə işlənən anlam olduğu və tədricən mənə dəyişməsinə uğramış dil vahidlərindən olduğu düşüncəsindədir [5, s. 649].

Bıçkı. “Sihah ül-Əcəm” əsərində bu söz “mişar” mənasında qeydə alınmışdır. Mənası “kəsmək” olan bıç-/biç- feilindən əmələ gələn bu leksik vahid müasir türk dillərinin bir çoxunda da eyni mənada işlənməkdədir. -kı şəkilçisi isə fellərdən isim düzəldən və müasir dilimizdə də söz yaradıcılığında fəal iştirak edən leksik şəkilçidir. M.Kaşğari bu şəkilçi ilə bağlı yazır: “Hər növ alət adıdır, isim yerində işlənir və feildən yaranır. Məsələn: ağacı kəsən alətə – mişara, bıçığıya yığaç bıç+ğu deyilir” [7, s. 380]. Naxçıvan dialekt və şivələrində bu leksik vahid buşqu/puşqu variantında “kiçik mişar” mənasında işlənir. Ümumiyyətlə, sözlərin dildəki inkişafı prosesini izləyərkən görürük ki, onlar bu prosesdə müəyyən səs dəyişmələrinə məruz qalmışlar. Onların dialekt variantı da ədəbi dil variantından müəyyən qədər fərqlənir. Bu fərqlərin başında da fonetik fərqlər gəlir. Səs əvəzlənmələri sözlərin tarixi inkişafını özündə ən yaxşı əks etdirən fonetik hadisələrdir. Belə ki, çox vaxt dil vahidlərinin qədim forması dialekt və şivələrimizdə yaşasa da, ədəbi dilimizdə səs dəyişmələrinə məruz qalır və yaxud da bu prosesin əksi baş verir. Bu sözdə də baş verən b>p, ı>u, ç>ş səs dəyişmələri nəticəsində şivələrdə həmin vahid puşqu/buşqu şəklini almışdır. Qeyd edək ki, bu səs əvəzlənmələri Naxçıvan dialekt və şivələrində geniş yayılmış və bölgənin şivələrinin özünəməxsusluğunu xarakterizə edən fonetik hadisələrdəndir. Naxçıvanın ayrı-ayrı rayonlarının şivələrində bu mənəni ifadə etmək üçün müxtəlif leksik vahidlərdən də istifadə olunur. Məsələn, Şahbuz şivələrində “kiçik mişar” mənasında xırxı, Culfa şivələrində “böyük mişar” mənasında xırxı, Sədərək şivələrində xızər, Ordubad dialektində sesə//seson vahidləri də işlənir. Ümumiyyətlə, “mişar” anlamında Naxçıvan dialekt və şivələrində geniş sinonimik cərgə özünü göstərir. Lakin bunların içərisində ən geniş yayılanı və Naxçıvanın, demək olar ki, bütün rayonlarının şivələrində işlənəni puşqudur. Şuşa şivələrində də puşqu sözü işlənir. Dilimizin Cəbrayıl şivələrində də buşqu [1, s. 66] variantı qeydə alınmışdır. Gədəbəy şivələrində bu söz xırxı, Borçalı, Daşkəsən, İsmayılı, Qazax, Tovuz dialekt və şivələrində isə xırxı [1, s. 246] şəklindədir. Dilimizin qərb qrupu dialekt və şivələrində də bu mənada xırxı [2, s. 246] leksemi işlənir.

Türkiyə türkcəsinin Anadolu şivələrində “mişar” anlamında pışhi/bıçhi/bişki sözləri işlənməkdədir [5, s. 139].

Yönlü. Haqqında danışdığımız əsərdə bu söz “əlverişli, yerində, uyğun” [1, s. 245] mənasında işlənməmişdir. Dialekt və şivələrimizdə də bu vahid eyni mənada “yönnü” formasında qarşımıza çıxır. Naxçıvan dialekt və şivələrində yönnü “keyfiyyətli, yaxşı, layiqli” [11, s. 289] mənasında qeydə alınmışdır. Göründüyü kimi, XIII əsr dilimizdə və günümüzdə xalq dilində heç bir semantik fərq olmadan işlənən bu leksem yön isminə ədəbi dilimiz üçün bu gün də çox məhsuldar olan -lı, -li, -lu, -lü sifət düzəldən leksik şəkilçinin dialekt variantı olan -nü şəkilçisinin əlavəsi ilə yaranmış bir dil vahididir. Dilimizin Cəbrayıl, Füzuli, İmişli, Mingəçevir, Şəki dialekt və şivələrində də bu vahidə “yaxşı” [2, s. 636] mənasında rast gəlirik. Eyni kökdən dialekt və şivələrimizdə bu sözün antonimi olan yönsüz sözü də yaranmışdır ki, bu da “pis” anlamındadır. Məlumdur ki, ədəbi dilimizdə də -lı və -sız şəkilçiləri bir-birinə əks mənəli sözlər yaradır. Dialekt və şivələrimizdə də bu şəkilçi eyni funksionu yerinə yetirir. Bunu nümunə göstərdiyimiz sözdə də görürük. Bu dil vahidinə eyni zamanda folklor nümunələrində də rast gəlirik. Belə ki, ədəbi dilimizdə “Ağıllı oğul neylər ata malını, ağılsız oğul neylər ata malını” şəklində işlənən atalar sözü şivələrimizdə “Yönnü oğul nenər dədə malın, yönsüz oğul neynər dədə malın” şəklində qarşımıza çıxır.

Naxçıvan dialekt və şivələri zəngin lüğət tərkibinə malik olub, dilimizin qədim mənzərəsini özündə yaşadır. Burada bu gün ədəbi dilimiz üçün işlək olmayan elə qədim dil vahidlərinə rast gəlirik ki, onlar dil tariximizə işıq tutur, müasir dilçilik nöqtəyi-nəzərindən

izah oluna bilməyən bir sıra hadisələri aydınlaşdırmağa kömək edir. Şivələrdə yaşayan bu cür dilin dərin qatlarına məxsus vahidlərə bir çox qədim lüğətlərdə də rast gəlirik. Bu cür əsərlərdən biri də Hinduşah Naxçıvanının “Sihah ül-Əcəm” əsəridir. Tədqiqat göstərdi ki, bu əsərdə Naxçıvan dialekt və şivələri ilə bir çox orta dil vahidləri vardır. Bu vahidlərin seçilməsi, onların müqayisəli təhlili şivələrimizin qədim tarixindən xəbər verir və ədəbi dilimizin inkişafı, zənginləşməsi işində çox əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Altun H. İlk farsça-türkçe sözlüklerden Sihah-ül Acem: karşılaştırmalı inceleme ve kelime dizini. Yüksek lisans tezi. İstanbul, 2015, 386 s.
2. Azərbaycan dialektoloji lüğəti: 2 cildə / M.Ş.Şirəliyev və M.İ.İslamovun redaktəsi ilə. Ankara: TDK Yayın, 1999, 653 s.
3. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri / R.Rüstəmov və M.Şirəliyevin redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 1967, 281 s.
4. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 440 s.
5. Əhmədov B.İ. Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, mülahizələr. Bakı: Altun kitab, 2015, 288 s.
6. Gülensoy T. Türkiyə türkçesindeki türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü. Ankara: TDK yayımları, 2007, 1204 s.
7. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk: 4 cildə, I c., Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
8. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk: 4 cildə, II c., Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
9. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk: 4 cildə, IV c.: İndeks, Bakı: Ozan, 2006, 752 s.
10. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər / Tərtib edən S.Əlizadə. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
11. Quliyev Ə., Əliyeva N. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 296 s.
12. Naxçıvani H. Əs-Sihah əl-əcəmiyyə. Bakı: Şərq-Qərb, 1993, 336 s.
13. Naxçıvani M. Destur el-katib fi-tayini-meratib. IV c., Moskva, 1982.
14. Naxçıvani M. Sihahül-fors. Tehran, 1985.
15. Turan F. Sihahül-Acem isimli eserin EAT ve Osmanlı dönemi dilciliği bakımından önemi. Çalıştay bildirileri İstanbul Üniversitesi (1-2 Aralık 2010), İstanbul, 2011, s. 35.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ebulfazamanoglu@yahoo.com

Abulfaz Guliyev

TRACES OF VOCABULARY OF THE HINDUSHAH NAKHCHIVANI'S DICTIONARY “SIHAH UL-AJAM” IN OUR LOCAL DIALECTS

Nakhchivan local dialects have a rich vocabulary and preserve the historical picture of our language. Here we meet with such ancient linguistic units that today are not functional for our literary language but shed light on its history and clarify many phenomena that we cannot explain from modern linguistics. Our local dialects are a means of transmitting words from the ancient times of our language to the present day and a valuable treasure in which

such linguistic units have preserved. From this point of view, dialects' vocabulary has parallels with many ancient dictionaries and other sources. One of such works is the Persian-Turkish dictionary of Indushah Nakhchivani "Sihah ul-Ajam." This valuable work, written by one of the Nakhchivan land's outstanding personalities, Hindushah ibn Sanjar An-Nakhchivani, is of great value in reflecting the vocabulary of the Turkic languages, including Azerbaijani Turkic, in the 13th-14th centuries. Here we find many obsolete words that are not used today in our literary language but are used in our dialects and dialects. The choice of these lexical units, their comparative analysis reveal the ancient history of our dialects and are very important for the work on the development and enrichment of our literary language. In this paper, we have the purpose of exploring semantic and grammatical parallels with local dialects in the work of "Sihah ul-Ajam."

Keywords: *Azerbaijani language, local dialects, history of language, dictionary.*

Абульфаз Гулиев

**СЛЕДЫ ЛЕКСИКИ ИЗ СЛОВАРЯ ИНДУШАХА НАХЧЫВАНИ
«СИХАХ УЛЬ-АДЖАМ» В НАШИХ ДИАЛЕКТАХ И ГОВОРАХ**

Нахчыванские диалекты и говоры обладают богатым словарным составом и сохраняют в себе историческую картину нашего языка. Здесь мы встречаемся с такими древними языковыми единицами, которые сегодня не функциональны для нашего литературного языка, но проливают свет на его историю, помогают прояснить ряд явлений, которые не могут быть объяснены с точки зрения современного языкознания. Наши диалекты и говоры являются средством передачи слов из древних времен нашего языка до наших дней и ценным сокровищем, в котором сохранились такие языковые единицы. С этой точки зрения, в лексике диалектов есть параллели со многими древними словарями и другими источниками. Одним из таких произведений является персидско-турецкий словарь Индушаха Нахчывани «Сихах уль-Аджам». Это ценное произведение, написанное одной из выдающихся личностей Нахчыванской земли – Индушахом ибн Санджаром Ан-Нахчывани, представляет большую ценность с точки зрения отражения словарного состава тюркских языков, в том числе азербайджанского тюркского, в XIII-XIV веках. Здесь мы встречаем много устаревших слов, которые не применяются сегодня в нашем литературном языке, а используются в наших диалектах и говорах. Выбор этих лексических единиц, их сравнительный анализ раскрывают древнюю историю наших диалектов и очень важны для работы по развитию и обогащению нашего литературного языка.

В статье мы поставили перед собой цель исследовать смысловые и грамматические параллели с диалектами и говорами в труде «Сихах уль-Аджам».

Ключевые слова: *азербайджанский язык, диалекты и говоры, история языка, словарь.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 05.02.2021

Son variant 02.03.2021